

DĖL PRIELINKSNIŲ TYRIMO METODŲ

J. KILIUS

Apžvelgsime būdingiausius prielinksnių tyrimo metodus, ieškodami perspektyviausių. Ta pačia proga vietomis teks paliesti prielinksnio vaidmenį kalboje.

Tradicinėje kalbotyroje prielinksniai buvo tyrinėjami empiriniu būdu, paprastai iš turimų pavyzdžių stengiantis išskirti kuo daugiau to prielinksnio reikšmių. Prielinksniai šiuo metodu dažniausiai tyrinėjami abėcėlės tvarka, vadinasi, atskirai, be ryšio vienas su kitu. Prielinksnio reikšmių skaičius čia paprastai priklauso nuo tyrinėtojo intencijos, nuo to, kiek semantinių grupių jis nustatys prielinksnio junginio komponentams. Jau A. Peškovskis nurodė, kad toks principas metodologiškai netikslingas: „ведь на этом пути нет предела для дробления значений“¹.

Posūkio tašku prielinksnių ir linksnių tyrinėjime reikia laikyti žymiuosius L. Hjelmlevo², R. Jakobsono³ ir V. Brendalio⁴ darbus. Begaliniam prielinksnių ir linksnių reikšmių smulkinimui jie priešpastatė mintį, kad linksnis ar prielinksnis visais vartojimo atvejais išlaiko nekintamą, bendrą reikšmę. Šią mintį R. Jakobsonas vėlesniame savo darbe, parašytame tais pačiais principais, nusako šitaip: „В каждом падеже все его частные, комбинаторные значения могут быть приведены к общему знаменателю. В отношении к прочим падежам той же системы склонения каждый падеж характеризуется своим инвариантным общим значением“⁵.

Invariantinę, t. y. visais vartojimo atvejais turimą⁶, reikšmę R. Jakobsonas nustatinėja, remdamasis vieno ar kito linksnio opozicijomis su visais kitais linksniais (V. Brendalis tokiu pat metodu tiria prielinksnius). Linksnio (ar prielinksnio) reikš-

¹ A. М. Пешковский, Русский синтаксис в научном освещении, М., 1956, p. 292.

² L. Hjelmlev, La catégorie des cas (Etude de grammaire générale), I, — Acta Jutlandica, 1935, vol. VII, № 1; II, — Acta Jutlandica, 1937, vol. IX, № 2.

³ R. Jakobson, Beitrag zur allgemeinen Kasuslehre. Gesamtbedeutungen der russischen Kasus, — Travaux du Cercle Linguistique de Prague, 6, 1936, p. 240–288.

⁴ V. Brøndal, Praepositionernes Theori, København, 1940.

⁵ P. Якобсон, Морфологические наблюдения над славянским склонением, Грахенхааге, 1958, p. 3.

⁶ Tokį pat invariantinės reikšmės supratimą žr. A. В. Исаченко, Бинарность, привативные оппозиции и грамматические значения, — Вопросы языкознания, 1963, № 2, p. 45.

mė čia yra semantinių diferencinių elementų kompleksas. Vadinasi, elemento reikšmės ieškoma atsižvelgiant į tai, kad elemento reikšmę sąlygoja visa sistema – tai yra, mūsų supratimu, šio metodo racionalus grūdas. Tačiau abejonių kelia tai, ką šie kalbininkai laiko sistema. Jie nagrinėja atskirai linksnius, atskirai prielinksnius, tad sistemos čia išskiriamos pagal formalų kriterijų, o juk reikia manyti, kad elemento reikšmę sąlygoja funkcinė sistema – šiuo požiūriu linksnius ir prielinksnius reiktų tyrinėti kaip vieningą sistemą.

Germanistikoje mintį apie linksnių ir prielinksnių invariantinę reikšmę galima rasti daugelio kalbininkų darbuose, tačiau truputį kitu pavidalu. Nors linksnio ar prielinksnio reikšmė dažniausiai nustatoma ne kaip semantinių diferencinių elementų kompleksas, tačiau laikomasi minties apie linksnių ar prielinksnių invariantinę reikšmę, skelbiama, kad tokią ir tokią reikšmę linksnis ar prielinksnis turi visais vartojimo atvejais. Tai matyti kad ir iš H. Glinco terminų *Zuwendgröße* (= datyvas), *Zielgröße* (= akuzatyvas)⁷. H. Brinkmanas, V. Brendalio įtakoje (tai pažymi pats H. Brinkmanas⁸) tirdamas vokiečių kalbos prielinksnius, šitaip nusako prielinksnių *an* ir *auf* reikšmes: „Pagrindinės kontakto (vok. *Kontakt*) ir pagrindo (vok. *Grundlage*) reikšmės būdingos šių prielinksnių visiems vartojimo atvejams“⁹.

Nuosekliai laikydamasis šios koncepcijos, jis tvirtina, kad prielinksnis *an* kontaktą reiškia ir pasakyme *an jemand denken*, priel. *auf* – pagrindą pasakyme *auf jemand vertrauen*¹⁰. Kaip matome, H. Brinkmanas linkęs ir objektiniame santykiyje įžiūrėti tą pačią prielinksnio reikšmę, kurią šis turi, reikšdamas vietą. Tai labai abejotinas teiginys, ir neatsitiktinai esama visai priešingų nuomonių. Pavyzdžiui, A. Isačenka rašo, kad tais atvejais, kai reiškiamas objektinis santykis, kai veiksmazodis valdo prielinksinį, pastarojo reikšmė semantiškai yra visiškai nemotyvuota¹¹.

Tai ypač išryškėja, sugretinus veiksmazodžių valdomus linksnius ir prielinksnius dviejose kalbose¹². Plg.: *vertrauen auf* (Akk.) – *pasitikėti* (įnag.), *warten auf* (Akk.) – *laukti* (kilm.), *sich bereiten auf* (Akk.) – *rengtis, ruoštis* (naud.), *böse sein auf* (Akk.) – *pykti ant* (kilm.) ir pan. Jeigu su visais šiais veiksmazodžiais vokiečių prielinksnis *auf* tikrai reikštų vieną ir tą patį, būtent, pagrindą, atspirtį (vok. *Grundlage*), tai reiktų tikėtis dėsninių atitikmenų ir lietuvių kalboje (kaip būna, sakysime, verčiant

⁷ H. Glinz, *Die innere Form des Deutschen*, Bern und München, 1968, p. 165, 250.

⁸ H. Brinkmann, *Die deutsche Sprache, Gestalt und Leistung*, Düsseldorf, 1962, p. 150.

⁹ *Ibidem*, p. 165.

¹⁰ *Ibidem*: „Wenn wir *an jemand denken*, sagen wir, daß wir mit ihm durch unser Denken in Kontakt sind; wenn wir *auf jemand vertrauen*, meinen wir, daß er die Grundlage unseres Vertrauens ist“.

¹¹ A. Isačenko, *Die russische Sprache der Gegenwart, I, Formenlehre*, Halle (Saale), 1968, p. 560.

¹² Tokią argumentaciją plg. R. Steinitz, *Adverbialsyntax*, – *Studia grammatica*, X, Berlin, 1971, p. 43–44.

ietos prielinksnius). Arba, kitaip sakant, neįtikėtina, kad tokie skirtingi lietuvių albos linksniai ir prielinksniai čia reikštų vieną ir tą patį. Tad peršasi mintis, kad rielinesniui *auf* šiuo atveju be reikalo prikerigiama pagrindo reikšmė. Prielinksnis a, matyt, tik parodo, kad po jo einas daiktavardis sietinas su veiksmožodžiu obktiniu santykiu.

Taigi veiksmožodžio valdomo prielinksnio vartojimą objektniam santykiui iškšti, matyt, reikia motyvuoti ne semantiškai, ne bendra to prielinksnio reikšmeieną iš kitų, ne semantinių, motyvų čia ir aptarsime.

Atkreipkime dėmesį, kad yra veiksmožodžių, galinčių prisijungti papildiničiau negalinčių prisijungti vietos aplinkybės, rodančios veiksnio slinktį (negalima sukondensuoti¹³ į vieną sakinį su vienu predikatyviniu centru tokių sakinių: *jis galvoja, jis eina iš kambario*). Tokie veiksmožodžiai gali prisijungti tik vietos aplinkybę, dančią veiksnio rimtį (pvz.: *jis galvoja, jis yra kambaryje* = *jis galvoja kambaryje*). Vis dėlto ir su šiais veiksmožodžiais dažnai vartojami prielinksniai, vietos reikšme rodą slinktį, tačiau šią „negalimą“ poziciją jie gali užimti, tik prarasdami vietos reikšmę ir įgydami visai kitą – objektnių santykių rodymo – funkciją. Ypač i ryšku vokiečių kalboje, kur objektniam santykiui rodyti labai dažnai vartojami to prielinksniai, kurie vietos prasme reikštų slinktį, pvz., *an, auf, über* su akuzatyvu, *in* ir kt. Pvz.: *denken, sich erinnern an* (Akk.), *sich freuen auf* (Akk.), *über* (Akk.) kt.

Lietuvių kalboje šiuo požiūriu būdingas įnagininkas, plg.: *bėgti rugių lauku* – *įaugtis rugių lauku*. *Džiaugtis* ir slinktį – neįmanomas derinys, tad įnagininko ilimybė rodyti slinktį atpuola, ir jis čia rodo objektą, nepalikdamas dėl to jokių ejonų.

Objektnį santykį, savaime suprantama, gali rodyti ir kiti, ne vien tik slinktios rielinesniai ar linksniai, pvz.: *galvoti, rašyti, mąstyti apie ką nors*. Vietos prasme ie dažniausiai rodo slinktį, tačiau gali rodyti ir rimtį. Šiuo atveju objektnė reikšmė simaišo su vietos reikšme, matyt, dėl to, kad *galvoja, mąsto, rašo* tik žmogus, o enas žmogus paprastai negali *būti apie kokį nors daiktą*. Taigi ir šiuo atveju vartojas toks prielinksnis, kuris šioje pozicijoje iš esmės neįmanomas vietos reikšme¹⁴.

Tad, žiūrint sinchroniškai, galima tvirtinti, kad objektniam santykiui reikšti enas ar kitas veiksmožodis prielinksniį gauna ne pagal bendrą to prielinksnio reikšę – čia svarbu, kad tai būtų vienas iš tokių prielinksnių, kuris toje pozicijoje

¹³ Dėl šio termino žr. III. Б.Л.Л.И., *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, 1955, p. 77, 125.

¹⁴ Tiesa, kai veikėjas ne vienas, galima dviprasmybė, pvz., *vyrai kalbėjo apie stalą*. Pažymėti, kad šią dviprasmybę gali panaikinti priel. *aplink*, bendrinėje kalboje vartojamas tik vietos pras-

vietos prasme neįmanomas arba bent jau labai retai vartojamas, lemiama vaidmenį čia turi tai, kad objektinė reikšmė nesimaišytų su vietos ar kokia kita reikšme¹⁵

Taigi darome išvadą, kad dvi to paties prielinksnio reikšmės, objektinė ir vietos, neturi „bendro vardiklio“ – tai vienas iš argumentų prieš invariantinę prielinksnių ar linksnių reikšmę R. Jakobsono ar H. Brinkmano prasme.

Daugelis prielinksnių tyrinėtojų vienam ar kitam prielinksniui paprastai ir nustato po kelias reikšmes, o štai I. Revzinas, ištyręs vokiečių kalbos prielinksnio *vor* įvairias reikšmes, net prieina išvadą, kad tai trys skirtingi prielinksniai, tik jie tariami vienodai¹⁶.

Prieš linksnio vieną, bendrą, reikšmę irgi stoja daugelis kalbininkų. Pavyzdžiui G. Helbigas, nagrinėdamas veiksmažodžio valentingumą, kategoriškai teigia, kad linksniai neturi invariantinės reikšmės¹⁷.

Ir vis dėlto svarbiausias argumentas prieš bendrą linksnio ar prielinksnio reikšmę, be to, padedą išspręsti šią problemą, yra kitas. Čia turime omenyje sintagminių ir paradigminių ryšių skyrimą kalboje.

L. Hjelmslevas apie tai rašė: „Другое различие, важнее для лингвистической теории, – различие между функцией „и – и“ или „конъюнкцией“ и функцией „или – или“, т.е. „дизъюнкцией“¹⁸. Čia akcentuojami dveji kalbos elementų ryšiai: sintagminis ryšys yra tarp elementų, kurie užima skirtingas pozicijas, tad gali jungtis vienas su kitu (ir – ir); paradigmintis ryšys yra tarp elementų, kurie vartojami toje pačioje pozicijoje, tad jie tegali keisti vienas kitą (arba – arba)¹⁹. Ryškiausiai tai matyti skiemens struktūroje, pvz., priebalsiai *s*, *t*, *r* gali jungtis skiemens eksplozinėje grupėje, sakysime, žodyje *strikt* – tarp jų ryšys sintagminis;

¹⁵ Kaip ir visur kalboje, taip ir čia yra pereinamųjų atvejų, pvz., *šuo puolė ant katino*. Tyrinėjant diachroniškai, matyt, galima parodyti, kaip vienu ar kitu atveju iš vietos reikšmės išriedėjo objektinė, tačiau tai nepaneigia tvirtinimo, kad eiliniam kalbos vartotojui nekyla asociacijų, pavyzdžiui, apie priel. *ant* tapatumą, „bendrą vardiklį“ tokiuose pavyzdžiuose: *jis pyksta ant draugo*, *jis sėdi ant sofos*, lygiai taip, kaip jam nekyla mintis apie žodžių *ragas* ir *ragauti* bendrumą. (Antra vertus, visa tai jokiū būdu nereiškia, kad objektiniam santykiui rodyti prielinksniai vartojami chaotiškai, be jokių dėsningumų.)

¹⁶ И. И. Ревзин, Некоторые различия в оформлении группы глагола и группы существительного в современном немецком языке. – Иностранные языки в школе, 1965, № 2, p. 35.

¹⁷ G. Helbig, Theoretische und praktische Aspekte eines Valenzmodells, – Beiträge zur Valenztheorie, Halle (Saale), 1971, p. 41: „Die Kasus sind damit nichts anderes als Füllungen von syntaktischen Leerstellen im Satz. Das schließt allerdings die Annahme, daß den Kasus keine invariante Bedeutung zukommt“.

¹⁸ Л. Ельмслев, Прологомены к теории языка, – Новое в лингвистике, вып. 1, М., 1960, p. 296.

¹⁹ Plg. A. Girdenis, Kaip skirstyti lietuvių priebalsius, – Kalbos garsai ir intonacija, V., 1970, p. 9.

ietoj antrojo priebalsio *t* gali būti *p*, pvz., žodyje *sprigt*, vadinasi: arba *t*, arba *p* — yšys tarp jų paradigminis.

Sintagminius ryšius linkstama vadinti kontrastais, paradigminius — opozijomis²⁰.

Sąmoningas šių dvejų ryšių išskyrimas kol kas sėkmingiausiai panaudojamas fonologijoje. Sintagminių ryšių akcentavimas eksplozinėse skiemens grupėse onologams davė objektyvų kriterijų nustatyti priebalsių klasėms²¹.

Atrodo, kad to paties principo sąmoningas taikymas prielinksniams ir linksniams irinėti galėtų būti irgi vaisingas. Žinoma, nereikia užmiršti, kad fonologija tiria raiškos planą, o prielinksniai mus visų pirma domina kaip turinio plano elementai, tačiau juk jau senokai pastebėtas paralelizmas tarp abiejų lygių — čia didžiausi uopelnai, matyt, priklauso glosematikams²².

Šiuo metu mintį apie raiškos ir turinio planų izomorfizmą²³ galima laikyti isuotinai pripažintą, nesutarimai kyla tik dėl specifinių klausimų²⁴. Izomorfizmo smę, mūsų manymu, taikliai apibūdino E. Makajevas: „Изоморфизм — это одноипность структуры конститутивных языковых единиц различных уровней, ледствием чего является или может являться однотипность отношений между этими единицами на разных уровнях“²⁵.

Čia reikia išryškinti skirtumą tarp sintagminių ryšių fonologijoje (skiemenyje ar fonemų) ir sakinyje (tarp linksnių ir prielinksnių). Fonologijoje svarbu fonemos ieta skiemenyje: *ši* visai ką kita reiškia, negu *iš*, nors fonemos čia tos pačios; *skris*, *ris*, *suks* perskaite iš kito galo, gauname visai kitas reikšmes. Sakinyje, atvirkščiai, varbu ne elementų išsidėstymas, o jų galėjimas ar negalėjimas būti viename sakinyje — tai akcentuoja, pavyzdžiui, A. Martinė, kalbėdamas apie turinio planą: „Под синтагматическими моделями“ я понимаю не просто порядок следования различных элементов высказывания, а возможности соприсутствия (*co-existence*)

²⁰ A. Мартине, Принцип экономии в фонетических изменениях, М., 1960, р. 41.; o paties aut., Основы общей лингвистики, — Новое в лингвистике, вып. 3, М., 1963, 391; Т. В. Булыгина, О некоторых аналогиях в соотношении семантических и звуковых единиц, — Вопросы языкознания, 1967, № 5, р. 85.

²¹ E. Курилович, Очерки по лингвистике, М., 1962, р. 299; A. Girdenis, Kaip cirstyti..., р. 8—17.

²² Pг. Л. Ельмслев, Прологомены..., р. 323, 325.

²³ E. Курилович, op. cit., р. 21.

²⁴ Pг.: Т. В. Булыгина, op. cit., р. 84; С. К. Шаумян, Современное состояние двухтупенчатой теории фонологии, — Исследования по фонологии, М., 1966, р. 16.

²⁵ Э. А. Макаев, К вопросу о изоморфизме, — Вопросы языкознания, 1961, № 5, 51.

единиц, принадлежащих к разным классам, независимо от их положения речевой цепи“²⁶.

Pvz., sakinyje *Jis pastūmė draugui knygą ranka tarp vard., naud., gal. ir įnag* ryšiai yra sintagminiai, nes šie linksniai vienu metu gali eiti tame pačiame sakinyje ir jų eilės tvarka nesvarbu. Plg. dar: *Prie stalo jis galvojo apie knygą* (arba net *apie stalą*). Tarp *prie* ir *apie* šiuo atveju yra sintagminis ryšys, jie gali jungtis vienam sakinyje. Tačiau negalima pasakyti, pvz., *Prie stalo jis galvojo už stalo. Prie ir u* šiuo atveju nesuderinami viename sakinyje, taip sakant, arba *jis galvojo prie stal* arba *už stalo*. (Aišku, čia atpuola sujungimas jungtuku ir.)

Atsimeriant, kad sintagminius ryšius turi skirtingų klasių elementai, tenka daryt išvadą, kad vienas ir tas pats linksnis ar prielinksnis turi skirtingas funkcijas, jeigu jis kartojasi tame pačiame sakinyje. Plg. tokį stilistiniu požiūriu gremėzdišką tačiau gramatiniu požiūriu vis dėlto įmanomą sakinį: *Išmintu taku Petras pavakar* *vienu paėmimu rezginėmis atnešė didžiulį glėbį šieno*. Šiuos keturis įnagininkus pa sakyti viename sakinyje įmanoma todėl, kad kiekvieno iš jų funkcija vis kita (*taku* – vieta, *pavakare* – laikas, *vienu paėmimu* – būdas, *rezginėmis* – įrankis, įna gis). Jei įnagininkas turėtų invariantinę reikšmę kalbama prasme, tai viename saki nyje reikėtų tikėtis tik vieno įnagininko.

Čia susiduriame su klausimu, ar tikrai viename sakinyje kuri nors sakinio dali tegali būti vienąkart pasakyta. Juk minėtame sakinyje *Jis pastūmė draugui knygą ranka* yra trys papildiniai. Tačiau nėra abejonės, kad čia tie trys papildiniai skirias kokybiškai, nors tradicinė sintaksė visus juos skiria į vieną papildinių klasę. Ši papildinių „sambūvis“ (*co-existence* – A. Martinė) viename sakinyje rodytų, ka tai skirtingų klasių elementai.

Taigi sintagminių ir paradigminių ryšių principo nuoseklus taikymas griauia tradicinę sakinio dalių klasifikaciją. Matyt, neatsitiktina, kad, kalbotyroje ėmu: vis plačiau sąmoningai taikyti kalbamą principą, daugėja mėginimų peržiūrėti tra dicinę sakinio dalių klasifikaciją.

Čia pirmiausia pažymėtini Ch. Fillmore darbai²⁷. Jis parodo, kad tradicinės saki nio dalys nėra tiesioginiai minties struktūros elementai²⁸. Jis ypač akcentuoja, ka

²⁶ A. Мартине, Структурные вариации в языке, – Новое в лингвистике, вып. 4 М., 1965, p. 463. Plg. to paties aut., Основы..., p. 459.

²⁷ Ch. J. Fillmore, The Case for Case, – Universals in Linguistic Theory, Holt, Rine hart and Winston, Inc., 1968, p. 1–88.

²⁸ Labai panašią pažiūrą, kur parodoma, kad tradicinis nagrinėjimas sakinio dalimis daž nai nesutampa su sakinio minties struktūra, žr. Л. З. Сова, Аналитическая лингвистика М., 1970, p. 234–235.

gramatinis veiksnys tėra tik formalios sakinio struktūros komponentas²⁹, kad jis kirtinas prie paviršinės struktūros (angl. *surface structure*), o ne prie giluminės (angl. *deep structure*)³⁰. Giluminės struktūros elementais Ch. Filmoras išskiria: *agentive*, *instrumental*, *dative*, *objective*, *locative* ir kt. Tai būtų lyg ir griežtai loginės sakinio alyos, konstatuojamos, visai neatsižvelgiant į tai, kuo jos formaliai reiškiamos. *Agentive* maždaug atitinka loginį subjektą, *objective* – maždaug loginį objektą, odo tą objektą, į kurį nukreiptas veiksmas, *instrumental* rodo įrankį, priemonę, *dative* – veiksmo adresatą (kaip matome, tradicinės sintaksės papildinys suskaido ir į tris skirtingas „sakinio dalis“). Šiuos elementus jis vadina giluminės struktūros „linksniais“ (angl. *underlying cases*), skirdamas juos nuo paviršinės struktūros linksnių (*surface cases*). Paviršinės struktūros linksnis, priklausomai nuo žodžių morfemų semantikos, gali išreikšti įvairius giluminius „linksnius“³¹. Štai adicinis sakinio veiksnys gali rodyti *agentive* (*John opened the door*), *instrumental* (*The key opened the door*), *locative* (*Chicago is windy*) ir kt. Jei sakinyje pasakomas *agentive*, jis paprastai eina sakinio veiksniu (*John broke the window with hammer*), jei *agentive* nepasakomas, tai sakinio veiksniu gali eiti *instrumental* (*A hammer broke the window*)³² ir pan.

Turėdamas omenyje giluminės struktūros „linksnius“, Ch. Filmoras rašo, kad kiekvienas iš tų „linksnių“ vientisiniame sakinyje išreiškiamas tik vieną kartą³³. Kiti kalbininkai ne kartą yra atkreipę dėmesį į tai, kad vienos kurios klasės elementas sakinyje tegali būti vienas³⁴. Tiesa, dvi laiko aplinkybės yra sakinyje *Šiandien perkau bilietus trečiadieniui*, tačiau šiuo atveju viena aplinkybė priklauso pasakytam redikatyviniam centrui (*šiandien perkau*), kita – nepasakytam (*bilietai galioja*

²⁹ Iš esmės tą pačią mintį žr. Ch. C. Fries, *The Structure of English*, London, 1957, p. 175: „First of all, it is necessary to insist that such terms as “subject”, “indirect object”, “direct object” have no relation to the actual facts of a situation in the real world. As grammatical terms they are simply names for particular formal structures within an utterance“.

³⁰ Ch. J. Fillmore, op. cit., p. 17.

³¹ *Ibidem*, p. 32.

³² *Ibidem*, p. 22, 25, 33. Nepaprastai įdomi ir reikšminga Ch. Filmoro mintis, kad jo nustatosis „sakinio dalys“ (*underlying cases*) yra universalios visoms kalboms, o kaip jos reiškiamos linksniais, prielinksniais, polinksniais, žodžių tvarka ar kitomis kalbos priemonėmis – tai kiekvienos kalbos specifinis, formalus dalykas. Ch. Filmoro idėjos susilaukė pasekėjų ir sėkmingai taikomos atskirioms kalboms tirti, pgl.: I. Zimmermann, *Der Parallelismus verbaler und substantischer Konstruktionen in der russischen Sprache der Gegenwart*, – *Zeitschrift für Slawistik*, XII, 1967, H. 5, p. 749; E. Mai, *Zur Darstellung der Kasusbeziehungen in einer Transformationsgrammatik des Russischen und des Bulgarischen*, – *Actes du Xe congrès international des linguistes*, II, Bucarest, 1970, p. 1134.

³³ Ch. J. Fillmore, op. cit., p. 21: “each case relationship occurs only once in a simple sentence”.

³⁴ Pgl., pvz., J. Fourquet, B. Grunig, *Valenz und Struktur*, – *Beiträge zur Valenztheorie*, Halle (Saale), 1971, p. 15: „Gewisse Klassen syntaktischer Verbindungen sind nicht wiederholbar“.

trečiadienį)³⁵. Panašus pavyzdys su vietos aplinkybe: *Jis nuėjo prie šulinio kieme = jis nuėjo prie šulinio, šulinys yra kieme*. Tad aptartieji pavyzdžiai nepaneigia kalbamojo principo.

Matome, kad ir šiuo požiūriu išryškėja ta pati mintis – jei prielinksnis ar linksnis tame pačiame sakinyje eina kelis kartus, tai reikia manyti, kad jis rodo skirtingus giluminius „linksnius“, t. y., turi skirtingas funkcijas ir, vadinasi, neturi invariantinės reikšmės.

Kaipgi sakinyje išryškėja, kad viena ir ta pati prielinksnio ar linksnio forma turi skirtingas funkcijas, kitaip sakant, iš ko vienprasmiškai nustatome jo paskirtį vienu ar kitu konkrečiu atveju? Svarbiausia čia yra tai, kad daiktavardžiai suskyla į tam tikras semantines klases, ir prielinksnis ar linksnis, eidamas su viena klase, turi vieną funkciją, su kita klase – kitą. Pvz.: *iš skausmo* – priežastis (dažniausiai), *iš miško* – vieta (dažniausiai), *iš širdies* – būdas (dažniausiai). Tačiau toli gražu to nepakanka. Plg.: *Jis gailėjosi iš širdies – chirurgas išėmė adatą iš širdies*. *Iš širdies* pirmu atveju būdas, antru – vieta. Vadinasi, prielinksnio funkciją lemia ir veiksmožiai, jų semantinės klasės. Dažniausiai veiksmožio, daiktavardžio ir prielinksnio kombinacija jau išryškina prielinksnio funkciją. Tačiau ne visada. Pvz.: *Ji nešė nuobiras kibiru*. Jeigu ji – moteris, tai įnagininkas rodo įrankį, priemonę, jeigu ji – skruzdėlė, tai įnagininkas rodo vietą, slinkimo kelią.

Vadinasi, vienprasmišką reikšmę prielinksnis įgauna tik tam tikroje tipinėje apsuptyje, leksemų kombinacijoje. Dažnai pririekia viso sakinio ar net platesnio konteksto, kad prielinksnis ar linksnis „išspinduliuotų minties kvantą“³⁶, kurį jis turi toje „orbitoje“.

Paskutiniu metu, ryšium su mašininio vertimo uždaviniais, kalbos elemento reikšmės atrinkimo, „vienprasminimo“ (angl. *disambiguation*) tyrimas pasidarė labai aktualus³⁷. Vertimo mašinos „negailestingai“ (kaip sako S. Kuno ir A. Etingeris) išryškino, kad ne tik atskiri kalbos elementai, bet ir sakiniai dažnai būna dviprasmiški, tik žmonės dažnai šito nepastebi, nes vienprasmiškai suvokti mintį padeda kontekstas ar apskritai situacija³⁸.

Nereikia manyti, kad tik prielinksnių ar apskritai gramatinių morfemų reikšmė išryškėja iš konteksto, o leksinės morfemos turi savarankišką reikšmę, nepriklau-

³⁵ Plg. V. Grabauskas, Dabartinės lietuvių kalbos naudininko reikšmės ir funkcijos, – Kalbotyra, XXII (1), V., 1971, p. 52.

³⁶ Dėl šio pasakymo plg. A. Neubert, Semantik und Übersetzungswissenschaft, – Probleme der strukturellen Grammatik und Semantik, Leipzig, 1968, p. 206.

³⁷ Plg. Henry Hiz, Disambiguation, – Sign, Language, Culture. Janua Linguarum. Studia memoriae Nicolai Van Wijk dedicata. Series maior, I, Mouton, The Hague–Paris, 1970, p. 124.

³⁸ С. Куно, А. Эттингер, Синтаксические структуры фраз и синтаксическая неоднозначность в английском языке, – Автоматический перевод, М., 1971, p. 126.

somą nuo apsupties, nuo kaimyninių morfemų. Net žodžio šaknis (gal tiksliau – šaknies rodiklis) dažnai neturės vienprasmiškos reikšmės, jeigu ją izoliuosime nuo gramatinių morfemų, paliksime be jokios „gramatinės informacijos“. Labai vaizdžiai tai parodo lietuviškas pasakymas: *Gerai vyrai geroj girioj gerą girą gerdami giria*. Aišku, kad turėdami tik šaknies rodiklį *ger-* arba *gir-*, negalėtume žinoti, kokia jo reikšmė, nes jis turi kelias skirtingas reikšmes, žiūrint, su kokiomis gramatinėmis morfemomis susijungia, plg.: *gir|a – gir|ti; ger|as – ger|ti*.

Leksinės morfemos iš pirmo žvilgsnio atrodo turinčios vienprasmišką reikšmę, aišku, dėl to, kad jos neatskiriamai susijusios su gramatinėmis morfemomis ir, kalbėdami apie „savarankiško žodžio“ leksinę reikšmę, paprastai turime omenyje ne vieną, izoliuotą, leksinę morfemą, o leksinės ir gramatinės morfemos junginį – leksemą³⁹.

Antra vertus, net ir leksema vienprasmišką reikšmę dažnai įgyja tik priklausomai nuo tipinės apsupties, nuo kitų gramatinių (linksnių, prielinksnių ir pan.) bei leksinių morfemų. Pvz., lietuvių k. veiksmažodis *padėti*, vartojamas su gal. (*padėti knyga*), verstinas vokišku *legen*, o *padėti* su bendratimi (naud.) (*padėti dirbti*) – vok. *helfen*⁴⁰.

Įdomu, kad leksemos reikšmę dažnai „atrenka“ prielinksnis. Pvz., vok. *das Essen* gali reikšti ir valgį, ir valgyną. Konstrukcijoje *seit dem Essen* laiko prielinksnis eliminuoja valgio reikšmę⁴¹.

Turint visa tai omenyje, suprantama L. Hjelmlevo mintis: „любая сущность, а, следовательно, также и любой знак определяется относительно, а не абсолютно, и только по своему месту в контексте. С этой точки зрения бессмысленно проводить различие между значениями, которые проявляются только в контексте, и значениями, о которых можно сказать, что они имеют независимое существование“⁴².

J. Apresianas, apžvelgęs labai gausią literatūrą šiuo klausimu, daro tokią išvadą, taikydamas ją ir leksemoms: „В связи с этим в современной лингвистике и логике подчеркивается роль употребления как семантической единицы, ре-

³⁹ Išsamiau apie leksemą žr. A. Reformatskis, *Kalbtyros įvadas*, V., 1963, p. 206.

⁴⁰ Plačiau apie atskiro veiksmažodžio „unikalų sintaksinių upatybių kompleksą“ žr. Ю. Д. Апресян, *Опыт описания значений глаголов по синтаксическим признакам*, – *Вопросы языкознания*, 1965, № 5, p. 57.

⁴¹ Th. Schippan, K.-E. Sommerfeldt, *Die Rolle des linguistischen Kontextes*, – *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung*, B. XX, H. 5/6, 1967, p. 501.

⁴² Л. Ельмслев, *Пролегомены...*, p. 303.

ально присутствующей в тексте, и значение целого предложения как фактор, определяющий значения составляющих его элементов“⁴³.

Vadinasi, tai, kad prielinksnis vienprasmišką reikšmę turi tik sakinyje, nėra koks nors specifinis prielinksnio požymis.

Iš to, kas pasakyta, ryškėja viena prielinksnių tyrimo kryptis – nustatyti tas tipines leksinių morfemų kombinacijas, į kurias patenka vienas ar kitas prielinksnis ir kuriose jis turi vis kitokią sintaksinę funkciją. Tai būtų sintagminių ryšių tyrimas, šitaip turi išryškėti prielinksnio sintaksinės funkcijos⁴⁴.

Antra kryptis – tirti sistemą tų prielinksnių (ir linksnių), kurie gali eiti toje pačioje tipinėje leksinių morfemų kombinacijoje, atlikdami tą pačią sintaksinę funkciją. Tai būtų paradigminių ryšių tyrimas, šitaip turi išryškėti prielinksnių opoziciniai ryšiai, jų leksinės reikšmės. Svarbu pabrėžti, kad, tiriant paradigminius ryšius, reikia prielinksnius ir linksnius tyrinėti kaip lygiavertčius elementus, sudarančius vieną sistemą, reikia nustatyti kiekvieno prielinksnio ar linksnio reikšmę šioje vienoje paradigminėje klasėje.

Daugelyje darbų apie prielinksnius, aišku, plačiau ar siauriau nagrinėjami ir sintagminiai, ir paradigminiai prielinksnių ryšiai, tačiau jie dažnai nagrinėjami ne atskirai, o sumišai. Pasekmė būna ta, kad paprastai daug dėmesio skiriama sintagminių ryšių nustatymui, o paradigminiai ryšiai, leksinė reikšmė paliečiama tik probėgšmais, ji mėginama nustatyti, remiantis tik tyrinėtojo intuicija, tad iš esmės lieka neatskleista. Kitaip ir būti negali, jeigu dėmesys skiriamas vieno prielinksnio visoms reikšmėms, o ne prielinksnių sistemai tam tikroje vienoje paradigminėje klasėje.

Pvz., P. Būtėno darbe⁴⁵ skaitome apie priel. *iš*: „Priežasties reikšmė dažnai labai aiški, ir tuokart, norint, *iš* gali kaitaliotis su *dėl* ir kartais net su *nuo*, pvz.: I. *Iš* mandagumo jis atsisakė“⁴⁶. Apie priel. *nuo*: „Priežasties reikšmė – prielinksnis parodo priežastį, kas dėl ko kaip pasidaro; plg. „*dėl*“ ir „*iš*“; pvz.: I. Pusė kaimo *nuo* (*dél*) ugnelės žuvo“⁴⁷. Apie priel. *dél*: „Teturi tik vieną reikšmę – terodo priežastį. Pvz.: *Dél* mergos iš galvos išėjo“⁴⁸.

⁴³ Ю. Д. Апресян, Современные методы изучения значений и некоторые проблемы структурной лингвистики, – Проблемы структурной лингвистики, М., 1963, р. 105. Plg. taip pat Э. Бенвенист, Уровни лингвистического анализа, – Новое в лингвистике, вып. 4, М., 1965, р. 440.

⁴⁴ Plg. Ю. С. Степанов, Синтез лингвистических направлений как лингвистическая задача, – Actes du Xe congrès international des linguistes, I, Bucarest, 1969, р. 265.

⁴⁵ P. Būtėnas, Lietuvių kalbos prielinksnių mokslas teorijai ir praktikai, K., 1930.

⁴⁶ Ibidem, р. 79.

⁴⁷ Ibidem, р. 95.

⁴⁸ Ibidem, р. 73.

Kaip matome, lieka visai neaišku, koks skirtumas tarp prielinksnių *iš, nuo, dėl*, vartojamų priešasčiai žymėti: ar jie visai lygiaverčiai ir, vadinasi, kiekvienoje pozicijoje gali pakeisti vienas kitą, ar jie skiriasi tik savo distribucija, ar galimi vartoti tose pačiose pozicijose, tačiau žymi skirtingas priešasties rūšis.

Antra vertus, P. Būtėnas šiuo atveju lieka logiškas – jis nurodo minėtų prielinksnių priešasties, vadinasi, sintaksinę funkciją ir tuo pasitenkina. Blogiau, kai čia nesustojama, o peržengiama riba į paradigminius ryšius, į leksinę reikšmę, tačiau dėmesio centre ir toliau lieka vienas prielinksnis, o ne jų sistema reikšti vienai funkcijai, pavyzdžiui, priešasčiai ar vietai rodyti. Tada kai kuriuose darbuose atsiranda šitokių aiškinimų: „*Ant* vartojamas žymėti: 1) vietai ir parodo, ant ko kas yra, darosi, dedama“⁴⁹. „*Iki* turi vietinę reikšmę ir nurodo, iki kurios vietos ko esama, vykstama“⁵⁰.

Tokie idem per idem aiškinimai, savaime suprantama, neatskleidžia prielinksnio vietos reikšmės, nors, deja, tokio vietos prielinksnių aiškinimo tradicija yra gaji.

Grįžkime prie invariantinės reikšmės. Kaip įsitikinome, abejotinos pastangos ieškoti prielinksnio invariantinės reikšmės R. Jakobsono ar H. Brinkmano prasme, t. y. tokios, kuri būtų visais prielinksnio vartojimo atvejais. Vargu ar kalboje tokia reikšmė realiai egzistuoja⁵¹.

Tačiau invariantinės reikšmės idėjos jokių būdu nesūlome visai atsisakyti – ji gali būti vaisinga, tik invariantinės reikšmės sąvoką, mūsų manymu, reikėtų apriboti ir prielinksnio invariantinės reikšmės ieškoti ne absoliučiai visais vartojimo atvejais, o tik visais vartojimo atvejais toje pačioje funkcinėje sistemoje, kitaip sakant, prielinksnio invariantinę reikšmę reikia nustatyti tik vienoje paradigminėje klasėje, remiantis jo paradigmniais ryšiais šioje klasėje. Šitai suprantama prielinksnio invariantinę leksinę reikšmę, mūsų įsitikinimu, realiai egzistuoja kalboje – ši reikšmė yra tas faktorius, kuriuo vadovaujasi kalbantysis, pasirinkdamas kurį nors vieną prielinksnių iš kelių, turimų tai pačiai sintaksinei funkcijai rodyti (pvz., *knyga guli ant, šalia, už stalo ar po stalu*).

Taigi vienas ar kitas prielinksnis turi, pavyzdžiui, invariantinę vietos reikšmę, t. y., visais tais vartojimo atvejais, kai turi tą pačią sintaksinę vietos rodymo

⁴⁹ Lietuvių kalbos rašybos žodynas, K., 1948, p. 87.

⁵⁰ Ibidem, p. 89; J. Erben, Grundzüge einer Syntax der Sprache Luthers, Berlin, 1954, p. 93: „*Vor*“ schließt eine Größe als Ort an, vor dem das Geschehen (Sein) statthat“.

⁵¹ Plg. J. Kurilovičiaus argumentus prieš bendrą, invariantinę, savarankiško žodžio reikšmę, kur parodoma, kad, pvz., žodis *asilas* realiai kalboje turi dvi reikšmes (I – *asinus*, II – kvailas, užsispyręs žmogus), ir vienos bendros reikšmės kūrimas būtų dirbtinis, realiai kalboje neegzistuojantis konstruktas, – E. Курилович, op. cit., p. 245–246.

funkciją, jo leksinė reikšmė yra invariantinė, pastovi⁵², sąlygojama visos vietos prielinksnių (ir linksnių) sistemos.

Kurio nors prielinksnio invariantinę vietos reikšmę galima nustatyti, ištyrus jo opozicinius ryšius su visais tos kalbos vietos prielinksniais (ir linksniais, jeigu jie toje kalboje vartojami vietai reikšti). Kadangi prielinksniai (kartu su linksniais) sudaro uždarą klasę panašiai kaip fonemos (ir atvirkščiai, negu leksemos), tai čia gali pasitarnauti opozicijų tyrimo principai, išstobulinti fonologijoje⁵³.

Opozicijų nustatymas turi išaiškinti semantinius diferencinius elementus, o atskiro prielinksnio vietos reikšmė bus tam tikrų semantinių diferencinių elementų kompleksas, panašiai kaip fonema yra diferencinių elementų kompleksas⁵⁴.

Vilniaus V. Kapsuko universitetas
Vokiečių kalbos katedra

Iteikta
1972 m. rugsėjo mėn.

ZUR METHODE DER ERFORSCHUNG VON PRÄPOSITIONEN

Zusammenfassung

Die traditionelle Methode der Erforschung von Präpositionen beruhte auf der Festlegung von vielen einzelnen Bedeutungen einer Präposition oder eines Kasus. In der jetzigen Sprachwissenschaft wird dieser Methode oft der Gedanke von einer allgemeinen, invarianten Bedeutung einer Präposition oder eines Kasus entgegengesetzt, d. h. von einer Bedeutung, die in allen Verwendungen dieser Präposition ihr eigen ist (R. Jakobson, V. Brøndal, H. Glinz, H. Brinkmann u. a.).

Im Aufsatz wird die Notwendigkeit einer strengen Unterscheidung zwischen der syntaktischen Funktion und der lexikalen Bedeutung einer Präposition betont. Es wird die Ansicht vertreten, daß die Präpositionen (und Kasus) keine invariante Bedeutung im oben genannten Sinne haben, weil Bedeutungen einer Präposition in verschiedenen syntaktischen Funktionen auf keinen gemeinsamen Nenner zu bringen sind. Als real in der Sprache vorhanden wird eine solche „invariante“ Bedeutung anerkannt, die einer Präposition nur in einer und derselben syntaktischen Funktion zukommt.

Die invariante, z. B., lokale Bedeutung einer Präposition soll nach der Feststellung und Untersuchung aller Oppositionen dieser Präposition beim Ausdruck der lokalen Verhältnisse als Bündel von semantischen relevanten Merkmalen festgelegt werden.

⁵² Čia, aišku, nereikia užmiršti neutralizacijos reiškinių.

⁵³ Žr., pvz.: N. S. Trubetzkoy, Grundzüge der Phonologie, 3., durchgesehene Aufl., Göttingen, 1962, p. 65–68; P. Jakobson, Г. М. Фант, М. Халле, Введение в анализ речи, — Новое в лингвистике, вып. 2, М., 1962, p. 173–230; J. Kazlauskas, Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema, — Kalbotyra, XIV, V., 1966, p. 73–81; A. Girdeņis, Mažeikių tarmės fonologinė sistema, Kand. dis., V., 1967, p. 1–60 ir kt.

⁵⁴ Plg. kalbama is principais paremtus darbus apie atskiras prielinksnių ar linksnių funkcines sistemas: Л. Н. Засорина, Опыт системного анализа предлогов современного русского языка (Предлоги со значением причины), — Ученые записки ЛГУ, 1961, № 301, вып. 60, p. 64–74; А. Е. Кибрик, К типологии пространственных значений (на материале падежных систем дагестанских языков), — Язык и человек, МГУ, 1970, p. 110–156.